

Г. В. ОХРИМЕНКО,
Д. Я. ТЕЛЕГІН

Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині

Територія Волині в археологічному відношенні вивчена ще далеко не повно і нерівномірно, крім того, до недавнього часу ми мали дуже незначні відомості про мезолітичні і неолітичні пам'ятки цієї території. Починаючи з 1972 р. систематичні роботи по вивченню мезолітичних стоянок Західної Волині проводить В. Т. Грибович, яким виявлені нові місцезнаходження (Котера, Шептин), а на давно відомій стоянці Нобель в гирлі р. Стоходу проводяться значні стаціонарні розкопки¹. Досить плідні результати по вивченню стоянок кам'яного віку східних районів Волині дали також розвідки і розкопки В. К. Пясецького та Л. Л. Залізняка.

В. К. Пясецьким, зокрема, в долині р. Ірша виявлено нові мезонеолітичні стоянки Кропиченка і Стахановка², а також цікаві місцезнаходження на узбережжі торфовища Корма поблизу с. Рудня-Озерянська Олевського р-ну Житомирської обл. Розвідками Л. Л. Залізняка у 1973—1977 рр. охоплені течії рік Здвиж, Тетерев, Ірша³. Починаючи з 1975 р. важливі розвідкові роботи в центральних районах Волині, на межі Ровенської і Волинської областей, проводить Г. В. Охріменко, яким виявлено близько 30 нових мезолітичних і неолітичних місцезнаходжень, де зібрано величезний речовий матеріал. Переважна більшість цих пам'яток знаходиться в долині середньої течії р. Стир та його невеликої правої притоки Кормин. Окремі місцезнаходження відкрито також в басейнах середньої течії рік Стоходу і Горині.

В 1977 і 1979 рр. місцезнаходження розвідок В. К. Пясецького на узбережжі Корма, а також переважна більшість стоянок, виявлених Г. В. Охріменко на р. Стир, обстежені експедицією інституту археології АН УРСР, що працювала під керівництвом Д. Я. Телегіна. Експедицією, крім збирання нового наземного матеріалу на багатьох стоянках, проведено шурфування. В районі торфовища Корма виявлено також нові місцезнаходження епохи мезоліту — неоліту (Корма, пункти 26, 7, 8).

Дана публікація присвячена головним чином характеристиці нових матеріалів з обстежених місцезнаходжень центральних районів Волині (середня течія Стоходу, Стиру і Горині) та узбережжя торфовища Корма на півночі Житомирщини. Здобуті дані мають важливе значення для розуміння типів мезолітичних пам'яток Волині та визначення характеру місцевої неолітичної культури.

Басейн Стоходу. В долині середньої течії Стоходу обстежено кілька пунктів, розміщених між селами Голівка Ковельського р-ну і Черськом Маневичького р-ну Волинської обл. Ще одну стоянку, крім того, виявлено поблизу с. Керасин того ж району Волинської області у верхів'ях р. Веселухи, правої притоки р. Стоходу.

с. Черськ. Поблизу села виявлено два пункти, що розміщуються в уроч. Південна Дюна і Борисова Гора.

¹ Грибович Р. Т. Некоторые данные о мезолите и природной среде мезолитического времени Западной Вольни.— В кн.: Палеоэкология древнего человека. М., 1977.

² Пясецкий В. К. Мезолітичні стоянки в басейні р. Ірша.— Археологія, 1975, 16.

³ Залізник Л. Л. Мезолит Восточной Вольни в свете новых исследований.— В кн.: Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев, 1977.

Уроч. Південна Дюна знаходиться в 2 км на південь від села, трохи північніше моста через р. Стир. Висота дюни над оточуючою заболоченою низиною становить близько 3,5 м. В результаті розвіювання поверхні дюни в центрі та на її кінці, зверненому до Стоходу, оголився культурний шар ранньомезолітичного часу. На площі 50 × 200 м зібрано 135 оброблених кременів, в тому числі два човнуватих і два косоплощадкових нуклеусів середніх розмірів (рис. 1, 1). Пластин великих і середніх — 35, знарядь

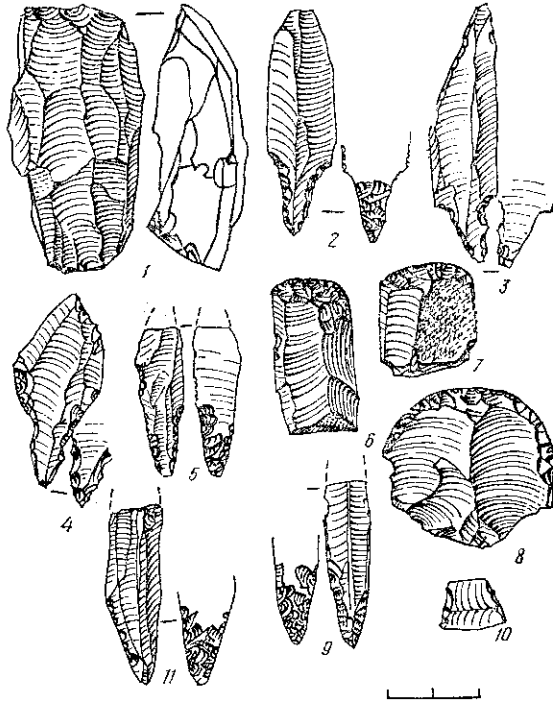


Рис. 1. Крем'яні вироби мезолітичних стоянок на р. Стохід:

1—6 — Черськ, уроч. Південна Дюна; 7—9 — Голівка; 10, 11 — Черськ, уроч. Борисова Гора.

праці — 26, серед них ножеподібні пластини і відщепи з ретушню по краю. Чотири кінцевих скребків, в тому числі три на укорочених пластинах (рис. 1, 6). Різців теж чотири — два кутових на відщепках, серединний і кутовий на пластинах. Цікаву серію в комплексі становлять п'ять вістер до стріл, виготовлених з пластин середніх розмірів за допомогою крутої краєвої ретуші, якою сформовано черенок, а місцями підправлено і перо вістря. Лише в окремих випадках при виготовленні черенка застосовувалась плоска «свідерська» ретуш (рис. 1, 2—5).

Матеріали з уроч. Південна Дюна знаходять найближчі аналогії в комплексах типу Короста — Нобеля⁴ на Волині і датуються раннім мезолітом.

Уроч. Борисова Гора розміщено за 0,7 км на захід від с. Черськ вздовж правого берега Стиру, висота місцезнаходження над заплавою ріки до 3 м. У видувах зібрано понад 1000 оброблених кременів темно-сірого і світлого кольору.

Серед крем'яних виробів сім нуклеусів, в тому числі один човнуватий, решта косозрізані одноплосинні, 200 ножеподібних пластин переважно великих розмірів, відщепи і 39 знарядь праці (3,8%). Знаряддя складаються

⁴ Телегін Д. Я. Мезолит Левобережної України и его место в сложении днепродонецкой культуры. — МИА, 1966, № 126; Колосов Ю. Г., Телегін Д. Я. Вивчення кам'яного віку на Україні. — Археологія, 1978, 26, с. 32.

з пластин і відщепів з ретушшю, скребків (3 екз.), в тому числі два кінцевих на пластинах, решта на відщепах, різці (5 екз.) серединні та серединнокутові. В колекції, крім того, один мікрорізець, вістря до стріли свідерського типу і одна середньовисока трапеція (рис. 1, 10, 11).

Колекція кременю із Борисової Гори має багато спільних рис з матеріалами Південної Дюни і може бути датована ранньомезолітичним часом.

с. Г о л і в к а К о в е л ь с ь к о г о р - н у. В 2 км на північний захід від села у видувах піщаного горба, що підноситься над заплавою до 1,5 м, зібрано невелику колекцію крем'яних виробів (100 екз.), до якої входять зламане вістря на пластині свідерського типу (рис. 1, 9), два кінцевих скребки на укорочених пластинах і відщепах, пластини і відщепи з ретушшю — всього 11 знарядь (рис. 1, 7, 8). Знахідки, очевидно, слід датувати раннім етапом місцевого мезоліту.

с. К а р а с и н М а н е в и ц ь к о г о р - н у. За 2 км на північ від села на західному узбережжі оз. Тросне на округлому донному підвищенні (площею 100 × 60 м), оточеному з трьох боків болотистими низинами, знайдено фрагменти неолітичного посуду. Кераміка (9 фрагментів) тшкостінна, крихка, виготовлена з глини та посіченої трави. Колір брунатний. На двох фрагментах сліди прокресленого орнаменту (рис. 2, 1). Тут виявлено кілька нуклеусів, дві ножеподібні пластинки, пластинку з притупленим ретушшю кінцем, три скребки на відщепах, трапецію, відщепи, лусочки — всього 45 знарядь і відходів виробництва. На знаряддях переважає мікроретуш. Колекція датується неолітичним часом.

Середня течія р. Стиру, р. Кормин. В басейні середньої течії р. Стиру, і зокрема в долині р. Кормин, що впадає в Стир, з правого боку виявлено понад десяти місцезнаходжень. Безпосередньо в долині Стиру обстежено стоянки поблизу сіл Гадоличі, Старосілля, Розничі, Семки і Нєвосілки Манєвицького р-ну Волинської обл. та сіл Маюничі і Балаховичі Володимирецького р-ну Ровенської обл.

с. Г а д о л и ч і. На північний захід від села в уроч. Березів понад правим берегом Стиру на піщаних дюнах зібрано значну кількість крем'яних виробів, очевидно, мезолітичного часу. Особливо інтенсивне скупчення знахідок відзначено між селом і розміщеною в урочищі птахофермою. Місцями матеріали залягають в стінці кар'єру ще в незруйнованому стані. Всього зібрано близько 150 кременів, серед яких переважають відщепи і уламки кременю. Пластин і їх уламків близько десяти, відсоток пластинчастості, таким чином, тут дуже невисокий. Нуклеус один, він прямоплощадковий, субконічний. Серед знарядь найбільше скребків (7 екз.): п'ять кінцевих на коротких пластинах (рис. 3, 2, 3), два округлих на відщепах (рис. 3, 4). Різець один, комбінований боковий з серединно-кутовим на видовженому уламку. Привертає увагу наявність трьох проколов свердел на гострих кінцях видовжених відщепів (рис. 3, 5). Один уламок кременю із слідами двобічної оббивки.

Комплекс за складом досить своєрідний «відщеповий», аналогію якому серед мезолітичних пам'яток Волині становить, наприклад, стоянка Корма 2б, про яку буде мова далі.

с. С т а р о с і л л я. За 3 км на північний захід від села в уроч. Островки, в заплаві правого берега р. Стир зібрано знахідки кременю, очевидно, мезолітичного часу. У видуві виявлено залишки культурного шару товщиною близько 20 см, в якому залягають оброблені кремені. На стоянці знайдено нуклеуси, ножеподібні пластини, відщепи, три скребки, в тому числі один підокруглий, а два кінцевих на пластинах (рис. 3, 6, 7), крім того, дві трапеції, пластинку з притупленим ретушшю краєм, всього понад 100 знахідок. Колір кременю сірий або темний. Знаряддя оброблено дрібною ретушшю.

с. Р о з н и ч і. Сліди неолітичного поселення відкриті в уроч. Карникове на Токучій горі за 1 км на північний захід від села, на лівому березі р. Стиру. Знахідки виявлено на піщаній дюні площею 60 × 40 м, висота

місцезнаходження якої над заплавою річки близько 10 м. На площі стоянки закладено шість шурфів (2 × 1 м) та розбито невеликий розкоп (10 м²). Культурний шар неолітичного часу, представлений уламками глиняного

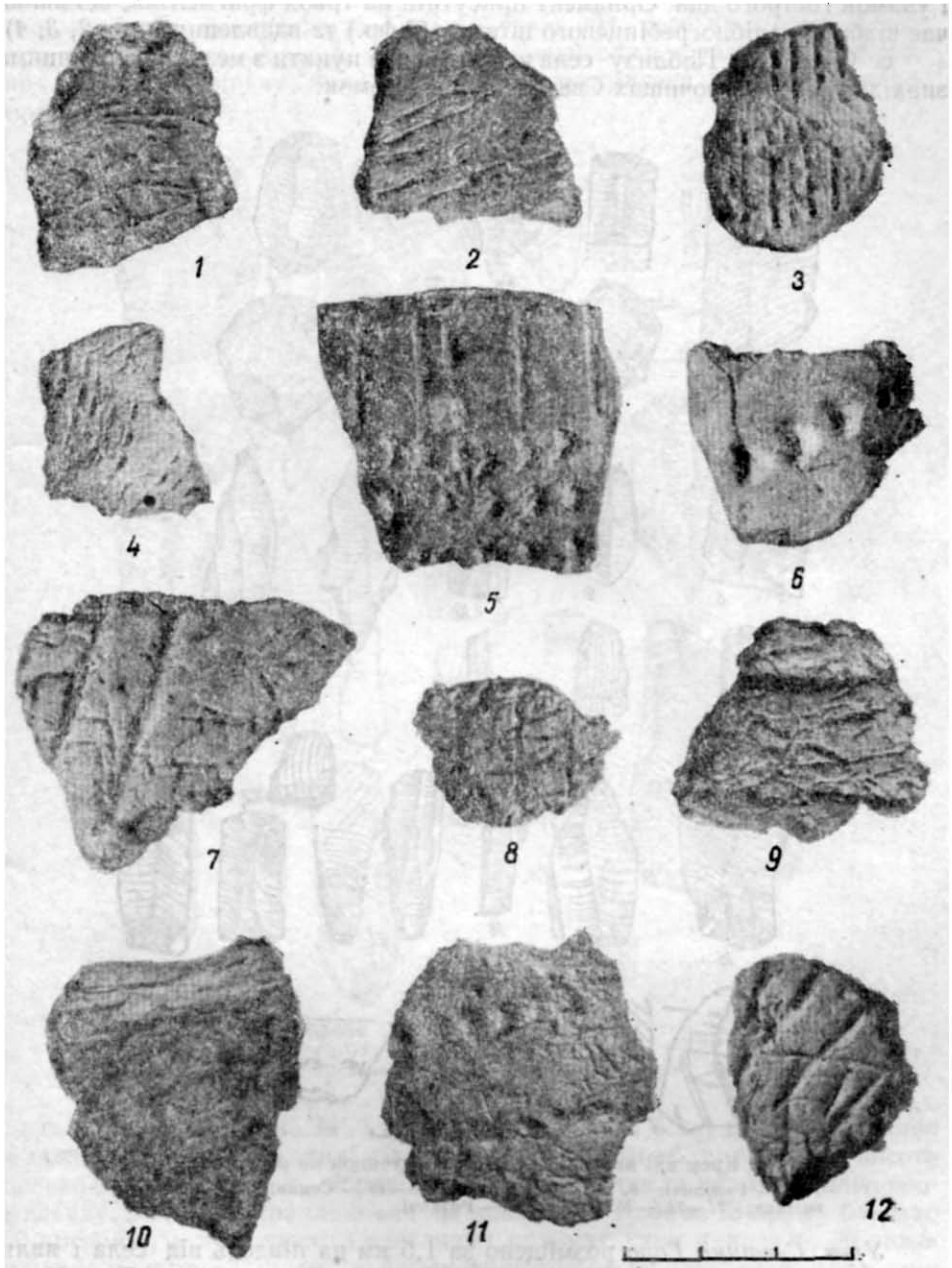


Рис. 2. Неолітична кераміка з поселень по рікам Стохід та Стир:

1 — Карасин; 2 — Майдан-Липненський, уроч. Вовче; 3, 4 — Розничі; 5, 6, 12 — Новосілки; 7 — Мала Осниця, уроч. Шепель I; 8—11 — Мала Осниця, Кравцова Гора.

посуду та крем'яними виробами, залягає в основі гумусного шару та верхній частині жовто-бурого підгрунтя. Його товщина близько 20 см. В розкопі, шурфах та на розвіяній поверхні тераси зібрано понад 200 кременів, в тому числі чотири нуклеуса, близько 20 ножеподібних пластин, відщепи, пластинку з виімкою, два кінцевих скребки на відщеплах, відщепи з ретушшою тощо.

Кераміку (62 екз.) представлено уламками тонкостінних посудин світло-жовтого кольору товщиною 0,4—0,9 см з великою домішкою рослинних волокон в тісті. Є фрагменти прямих, рівно зрізаних вінець (рис. 3, 25) і уламок гострого дна. Орнамент присутній на трьох фрагментах, що включає відбитки дрібногребінцевого штамп (2 фр.) та вдвудлення (рис. 2, 3, 4).
 с. Семки. Поблизу села виявлено два пункти з мезо-, неолітичними знахідками — в урочищах Сватина Гора і Замок.

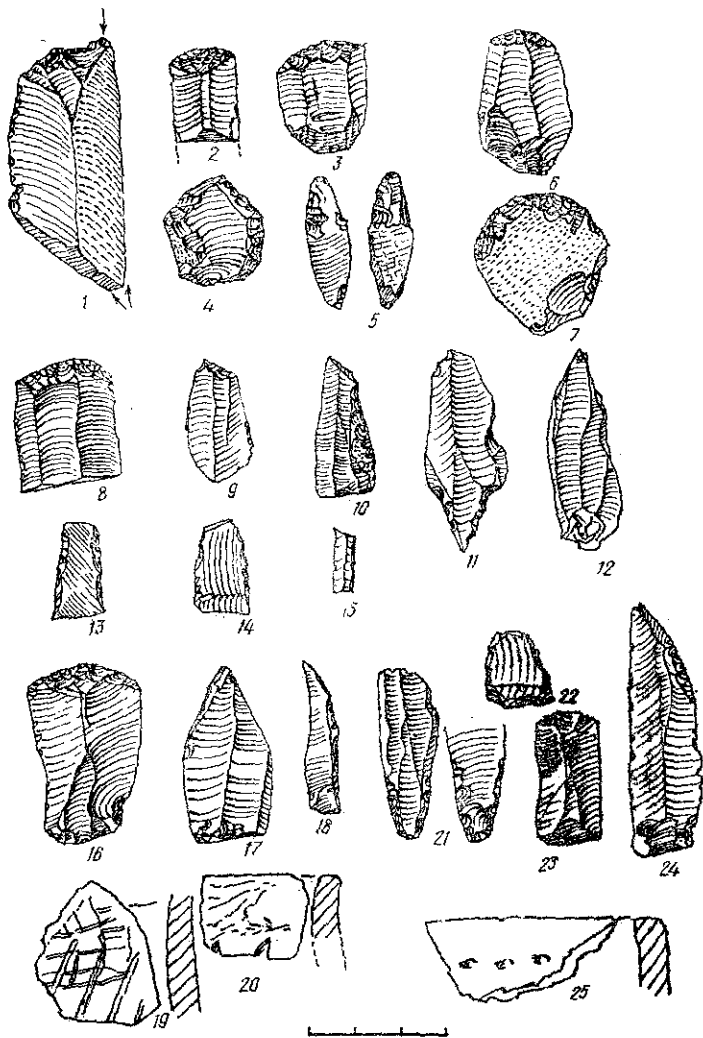


Рис. 3. Крем'яні вироби і кераміка із стоянок на р. Стир:
 1—5 — Гадолячі; 6, 7 — Старосілля; 8—15 — Семки; 16—20 — Новосілки; 21—24 — Маковичі; 25 — Розничі.

Уроч. Сватина Гора розміщено за 1,5 км на південь від села і являє собою піщане підвищення (2 м) в заплаві лівого берега Стиру. Тут зібрано понад 70 крем'яних виробів, серед яких кілька погано огранованих нуклеусів, 46 ножеподібних пластин, відщепи та знаряддя. Серед останніх шість кінцевих скребоків на пластинах і відщеплах (рис. 3, 8), сім різців (рис. 3, 9), вістря до стріли з добре виділеним ретушню черенком (рис. 3, 11), дві високі трапеції (рис. 3, 13, 14), пластинка з загупленою спинкою (рис. 3, 15) та два косих вістря, виготовлених в мікрорізьцевій техніці (рис. 3, 10).

В центральній частині мису знайдено п'ять неорнаментованих фрагментів, очевидно, пізньонеолітичної кераміки темно-брунатного кольору з невеликою домішкою трави та жорстви в тісті. Відношення цієї кераміки

до крем'яних виробів встановити важко, можливо, вона потрапила на площу мезолітичної стоянки пізніше. В цілому основний крем'яний комплекс із Сватиної Гори, очевидно, можна віднести до дніпро-прип'ятської культури пізнього мезоліту Волині⁵.

Уроч. Замок розміщено за 3 км на захід від села на лівому березі Стиру. Серед інших знахідок, зібраних на невисоких розвіяних і задернованих дюнних островах, виявлено вістря, виготовлене за допомогою мікрорізцевого сколу.

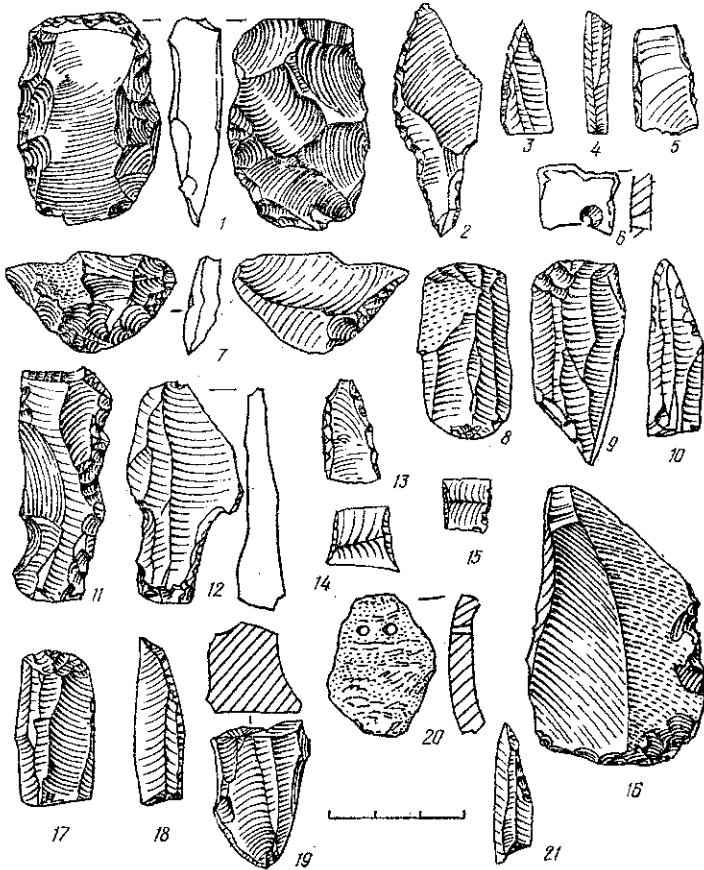


Рис. 4. Крем'яні вироби і кераміка з басейну р. Стир:

1—7 — Балаховичі; 8—12, 21 — Горайлівка, уроч. Кут; 16, 17 — Мала Осниця, уроч. Шепель І; 13—20 — М. Осниця, уроч. Шепель І.

с. Новосілки. За 1,5 км на південь від села, в уроч. Стрічино на дюнному розвіяному схилі лівого корінного берега Стиру, що має висоту близько 8 м над заплавою, зібрано крем'яні знаряддя та уламки неолітичного посуду. Знахідки трапляються на площі 200 × 30 м. Зібрано близько 250 кременів, в тому числі 3 невеликих призматичних нуклеуса, 36 ножеподібних пластин і їх уламків, 4 кінцевих скребки на пластинах, з них один подвійний (рис. 3, 16), 2 вістря з затупленою спинкою (рис. 3, 18), 7 ножів із крупних пластин, серединний різець (рис. 3, 17) на пластині тощо.

Знайдено 22 фрагменти неолітичної тонкостінної кераміки жовто-брунатного кольору з відбитками трави в тісті. Є уламок прямокутного вінця з наскрізними проколами по краю. Кілька фрагментів орнаментовано

⁵ Телегин Д. Я. Поздний мезолит Украины: опыт культурно-территориального членения памятников.— The mesolithic in Europe. Warszawa, 1973; Колосов Ю. Г., Телегин Д. В. Вказ. праця, с. 32.

прогладженими лініями. На одному черепку останні поєднуються з відбитками гребінця (рис. 3, 19, 20). Зустрінуті фрагменти кераміки комарівської культури та доби Київської Русі.

с. М а ю н и ч і. За 0,5 км на південь від села в уроч. Гайок вздовж правого берега р. Стир на частково розвіяних дюнах зібрано близько 400 екз. крем'яних виробів мезолітичного часу, в тому числі 5 аморфних нуклеусів, 20 пластин великих і середніх розмірів, 5 кінцевих скребків на пластинах (рис. 3, 23) і відщепів, 4 підокруглих скребки на відщепів, різець, зламане вістря свідерського типу, косе вістря з мікроріздевим сколом та середньовисока трапеція (рис. 3, 21, 22, 24). Стоянку, як і Семки, очевидно, слід віднести до числа дніпро-прип'ятських типу ДВС і Рудого о-ва.

Окремі мезолітичні і неолітичні знахідки виявлено і в інших пунктах поблизу села, зокрема в уроч. Іванова Гора, що розміщено на схід від північного кінця с. Маюничі.

с. Б а л а х о в и ч і. Неолітичне поселення знаходиться на піщаних горбах правого берега Стиру; з північного і східного боків оточено садибами колгоспників. У видувах навколо невеликого болітця зібрано значну кількість крем'яних виробів і кераміки неолітичного вигляду. Остання без орнаменту, зі слідами смугастого згладжування, в тісті рослини домішки і шмот. Є мініатюрний уламок вінець з залишком конічної глибокої ямки, нанесеної під зрізом ззовні посудини (рис. 4, 6).

Серед крем'яних виробів три прямоплощадкових нуклеуси, одне вістря постсвідерського типу, високий асиметричний трикутник, пластина з затупленою спинкою та висока трапеція (рис. 4, 2—5). Цікавими знахідками є так званий скол з сокирки (рис. 4, 7) та сокироподібне знаряддя з двобічною оббивкою (рис. 4, 1). Аналогічні знахідки трапляються і далі на південь від села, за 1 км над заплавою Стиру.

Значну кількість місцезнаходжень мезо-неолітичного часу виявлено в басейні невеликої р. Кормин, в тому числі поблизу сіл Гораймівка, Майдан-Липневський і Мала Осниця Маневицького р-ну та с. Осова Костопольського р-ну Ровенської обл.

с. Г о р а й м і в к а. На лівому березі р. Кормин, в центрі села, на поверхні розвіяної дюни зібрано крем'яні вироби мезолітичної епохи, що зосереджувались на площі 300 × 400 м. Всього виділено 15 знарядь і понад 20 ножеподібних пластин. Серед них зламане постсвідерське вістря, косе вістря яніславицького типу (рис. 4, 21) та один округлий скребок на відщепі. На місці стоянки виявлено окремі пізніші матеріали епохи бронзи.

Знахідки доби мезоліту виявлено також на схід від с. Гораймівка (за 1 км) в уроч. Кут, де зібрані нуклеуси, пластини (24 екз.) та відщепи, а також знаряддя праці, виготовлені переважно з пластин. Речі покриті блакитною патиною. Досить характерними є кінцеві скребки на пластинах (рис. 4, 8). Один комбінований з кутовим різцем (рис. 4, 9), боковий і серединний різці, косе вістря (рис. 4, 10) та вістря на масивній товстій пластині, що по формі нагадує вістря Лінгбі (рис. 4, 12). Останнє виготовлено з немісцевої породи кременю, і, очевидно, воно в колекції Волині є своєрідним імпортом.

с. М а л а О с н и ц я. На північній околиці села в гирлі р. Кормин, на правому її березі є кілька піщаних підвищень висотою до 4—8 м над заплавою. В уроч. Шепель виявлено два пункти — неолітичний (Шепель I) і ранньомезолітичний (Шепель II). Ще одне неолітичне місцезнаходження відзначено у уроч. Кравцова Гора.

Стоянку Шепель I розміщено на краю борової тераси безпосередньо над річищем Кормина. Висота місцезнаходження над заплавою ріки 2—3 м. Нами було закладено чотири шурфи (2 × 0,6 м) та зачистка довжиною 3 м. Нашарування дюни, на жаль, виявились дуже пошкодженими, в результаті чого культурний шар неоліту значною мірою зруйновано. Серед крем'яних виробів стоянки (всього зібрано близько 120 екз.) три нуклеуси прямоплощадкові, субконічні, однокі (рис. 4, 19), чотири скребки кінцеві на пластинах (рис. 4, 17) або підокруглі на відщепів. Мікроліти представлено однією

високою і двома середньовисокими трапеціями (рис. 4, 13—15), косим вістрям яніславицького типу (рис. 4, 18) тощо.

Кераміка (60 екз.) тонкостінна, крихка, з великою домішкою трави в тісті, переважно без орнаменту. Лише на одному фрагменті під зрізом вінець — ряд глибоких циліндричних ямок, дві стінки прикрашені прогладженими лініями, на одному — ряди відступаючих наколів тупою паличкою (див. рис. 2, 7).

Стоянку Шепель II розміщено далі від заплави Кормин на схилі борової тераси висотою 6—7 м над рікою. Значна частина поверхні дюни, де виявлено велику кількість (близько 1000 екз.) оброблених кременів, розвіяна. В стінках розмішеного тут піщаного кар'єру зроблено зачистку культурного шару, що місцями добре зберігся. Стратиграфія нашарувань досить чітка: під незначною товщиною пізнього надувного піску (10 см) залягає гумусний піщаний шар (25 см), а нижче товща (30—40 см) жовто-бурого піску. Всі ці нашарування підстиляються материком дюни — світлим піском. Археологічні знахідки виявлено лише в шарі жовто-бурого піску на глибині 35—55 см. Місцями жовто-бурий шар опускається нижче на шар білого піску. В одному місці зафіксовано заглибину по зрізу зачистки довжиною до 2,5 м. Тут виявлено скупчення кременів.

Крем'яні вироби із зачистки і поверхні ідентичні і відрізняються, на наш погляд, певною культурною чистотою. Кераміка на стоянці зовсім відсутня. Нуклеуси човнуваті, нобельського типу, виявлено близько 100 ножеподібних пластин. Скребки (12 екз.) переважно кінцеві на масивних пластинах, різці (8 екз.) серединно-кутові (рис. 4, 16). Знайдено кілька вістрів на пластинах пізньовідріського вигляду. Пункт, що відноситься до нобельського варіанту свідерської культури, рентабельний для ведення стаціонарних розкопок.

В уроч. Кравцова Гора біля с. Мала Осниця (за 0,7 км на схід від річки, біля болотистої низини) внаслідок розвіювання дюни на поверхні виявлено неолітичну кераміку, що частково залягала і в нашаруванні незруйнованої частини тераси. Крем'яних виробів не виявлено. Кераміка з домішкою шамоту в тісті та рослинних волокон. Всього в урочищі зібрано 30 фрагментів. На кількох стінках посуду зберігся орнамент, що складається з прокреслених ліній (див. рис. 2, 8), у двох випадках — з борозенок, вдавлень, які нанесено тупою відступаючою паличкою (див. рис. 2, 9—11).

Поява невеликого скупчення однотипової кераміки (один горщик) відносно далеко від заплави ріки, при відсутності кременю не зовсім зрозуміла. Можливо, в даному випадку ми маємо справу з якимось культовим об'єктом чи просто горщик був розбитий десь за межами поселення.

За складом знахідок матеріали в уроч. Кравцова Гора, як і Шепель I, відносяться до волинського варіанту дніпро-донецької культури.

с. М а й д а н - Л и п н е н с ь к и й. На схід від села (за 1,5 км) на дюнному підвищенні серед боліт в уроч. Вовче на поверхні та в шурфі виявлено крем'яні знаряддя праці та кераміку епохи неоліту. Знахідки зустрічаються у верхньому шарі товщиною 15 см. Далі йде чистий материковий пісок. Пагорб висотою близько 2 м тягнеться на кілька сот метрів, шириною від 26 до 50 м, частково порушений кар'єром. Серед крем'яних виробів (126 екз.) є одноплощадковий косозрізаний нуклеус, 19 пластин середніх розмірів (кілька з ретушшю), п'ять скребків — один кінцевий на пластині та останні на відщеплах (рис. 5, 4), один середньокутювий різець на пластині (рис. 5, 2). Геометричні мікроліти представлено двома трапеціями, виготовленими з пластин: середньовисока та симетрична (рис. 5, 5). Виявлено також близько 100 ножеподібних пластин і відщепів.

Кераміка (60 екз.) представлена уламками кількох горщиків без орнаменту, в тісті значні домішки трави і піску. Поверхня черепків жовтувата, подекуди помітні сліди розчісування. Вдалося реставрувати значний фрагмент вінця горщика (рис. 5, 6). Край вінця округлий, під зрізом наскрізні

отвори з помітним обривом стінки посуду на внутрішньому боці. Діаметр посудини 24 см, товщина стінок 0,5—1 см.

с. Осова. На північний схід від села (за 1,5 км) на підвищеному піщаному полі (розвіяна дюна), серед боліт в уроч. Криничка виявлено знахідки неолітичної епохи — крем'яні вироби та кераміку. Висота місце-

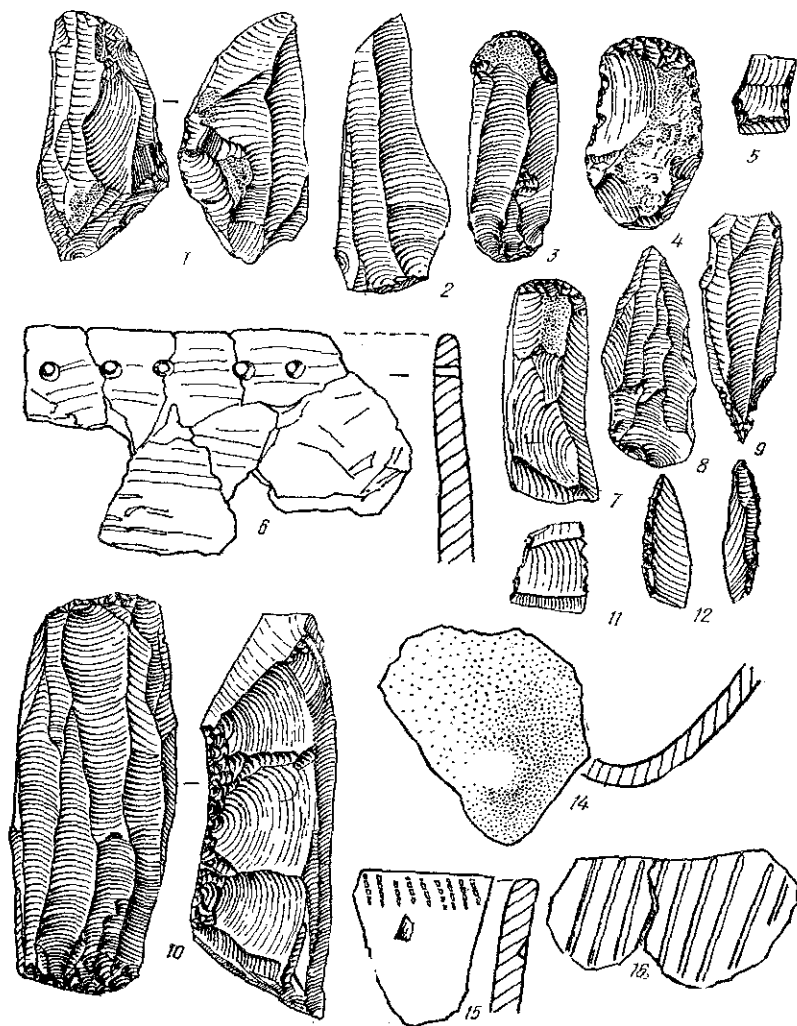


Рис. 5. Крем'яні вироби і кераміка з басейну рік Кормин та Горині:

1—6 — Маядан-Липенський, уроч. Вовче; 7—13 — В. Мідськ, уроч. Гута; 14 — Цумань; 15, 16 — Осова, уроч. Криничка.

знаходження над болотами близько 2 м. Тут знайдено нуклеуси, близько 20 ножеподібних пластин, два кінцевих скребки, уламок середньовисокої тралечії та вістря до стріли з внемкою, оброблене краєвою ретушню. Тут зібрано 42 дрібних фрагменти неолітичного посуду світло-брунатного кольору, в тісті якого є невелика домішка трави і піску. Серед фрагментів — уламок рівнозрізаного без потовщення вінця. Орнаментованих фрагментів п'ять. На уламку вінця візерунок складається з ряду відбитків гребінцевого штампу, під яким ряд продовгуватих ямок (рис. 5, 15), кілька фрагментів стінок орнаментовані прямими паралельними лініями (рис. 5, 16).

Окремі неолітичні знахідки виявлено поблизу с. Осова і в урочищах Сторожівка, Сокори, Осівка, Кошарки.

В басейні р. Горинь обстежено місцезнаходження поблизу с. Великий Мідськ і м. Цумань.

с. Великий Мідськ Костопольського р-ну Ровенської обл. За 2 км на захід від села в уроч. Гута (басейн р. Мельниця — ліва притока Горині) на округлому невисокому дюнному підвищенні площею 80×20 м та навколо нього в радіусі 200 м зібрано матеріали мезо-неолітичного часу.

Крем'яна сировина з уроч. Гута різнобарвна, кремій переважно темно- або світло-сірий. Всього знахідок близько 1000. Нуклеусів 18. Серед них один човнуватий, великих розмірів (рис. 5, 10), три неправильно-човнуватих, 11 конусоподібних, погано гранованих, прямо- або косоплощадкових, переважають перші. З багатоплощадкових і 15 нуклеподібних уламків. Пластин — 126, відщепів — 754, знарядь — 77. Тип скребків (28 екз.) витриманий: кінцеві скребки виготовлені на кінці пластин (рис. 5, 7) або на пластинчастих відщепах і відщепах. Різців 18, в тому числі три серединних, два на масивних пластинах, один на відщепі; серединнокуткових — два (рис. 5, 8), шість куткових на відщепах і уламках, два на куті зламаної пластини, чотири бокових різця, три на масивних пластинах, два на масивних відщепах. Крім того, виділено два своєрідних різця, які можна назвати багатолезовими, на плоских уламках кременю, що мають по три робочих краї. В колекції 13 пластин з ретушшю, 2 пластини з зализкуванням від роботи. Вістря на масивній пластині одне, черенок сформований крутою ретушшю (рис. 5, 9). Також виявлено шість мікролітичних знарядь — три сегментоподібних вістря з круто затупленою дугоподібною спинкою, уламки двох таких самих вістер і одна висока трапеція з відщепа (рис. 5, 11—13). Є дві сокири-транше невеликих розмірів, сформованих з уламка кременю, бокові грані підправлені крутою ретушшю. Виявлено також кілька уламків кременю із слідами двобічного плоского оббивання.

В цілому описаний вище крем'яний матеріал з уроч. Гута поблизу с. Мідськ може бути датований мезолітичним часом, але в урочищі знайдено кілька дрібних фрагментів неолітичної кераміки, з якою, напевно, необхідно пов'язувати частину описаного вище кременю, насамперед мікролітичні форми.

м. Ц у м а н ь Ківерцівського р-ну Волинської обл. За 2 км на захід від міста, на правому березі р. Путиловки в уроч. *Заклин* на невисокій піщаній розораній дюні зібрано крем'яні знаряддя кам'яного віку та фрагменти пізньонеолітичного посуду. На поселенні взято близько 40 крем'яних виробів, що розподіляються по ступеню патинування на два комплекси. Патинових крем'яних знарядь шість, в тому числі два наконечники свідерського типу. Другий комплекс складається з великих пластин, трьох кінцевих скребків. Кремій патинований та темно-сірий.

Шість фрагментів неолітичної кераміки темно-синього та сірого кольору мають домішки трави та дрібного піску в тісті. Одним з фрагментів є округле дно великої посудини (рис. 5, 14). Не виключено, що кераміка пов'язується з другою групою крем'яних виробів стоянки.

Торфовище Корма. На побережжі болота Корма поблизу с. Рудня-Озерянська В. К. Пясецьким в 1974 р. виявлено вісім мезо-неолітичних стоянок⁶. Експедицією Інституту археології в 1977 р. проведено детальне обстеження цих місцезнаходжень, а також виявлено кілька нових — Корма 1в, 2б, 7, 8, Рудня-Озерянська тощо. Найцікавіші та важливі результати одержані нами при дослідженні стоянок Корма 1, 1а, 1б, 2б і 4.

Стоянки Корма 1, 1а, 1б розміщено поруч одна одної вздовж берега торфовища на піщаній надзаплавній терасі. Висота місцезнаходжень над заплавою 2—6 м. На стоянці Корма 1 нами зібрано близько 400 крем'яних виробів, в тому числі два одноплощадкових ортогнатних нуклеуси, шість кінцевих скребків на відщепах, три мікрорізці, чотири високі трапеції (рис. 6, 1--4).

В комплексі стоянки Корма 1б виявлено понад 3000 знахідок, в тому числі вісім нуклеусів конічних або аморфних, 381 ножеподібна пластина,

⁶ Пясецький В. К. Мезолітичні стоянки торфовища Корма. — Археологія, 1979, 32.

відщепи і знаряддя праці. Серед останніх привертає увагу значна кількість (10 екз.) косих вістер з мікрорізцевим сколом (рис. 6, 5—7) і мікрорізців (11 екз.), 14 трапецій, високих і середньовисоких (рис. 6, 8, 9). Скребки (11 екз.), переважно кінцеві на пластинах або відщеплах (рис. 6, 10). Різців виявлено лише три. Проте є багато (184 екз.) пластин і відщепів з ретушню (рис. 6, 11).

Аналогічні матеріали зібрано і на стоянках Корма 7, 8. На першій з них виявлено, наприклад, близько 2000 крем'янів, в тому числі 83 знаряддя праці, 212 пластин і 11 нуклеусів. Серед знарядь — 5 косих вістер з мікро-

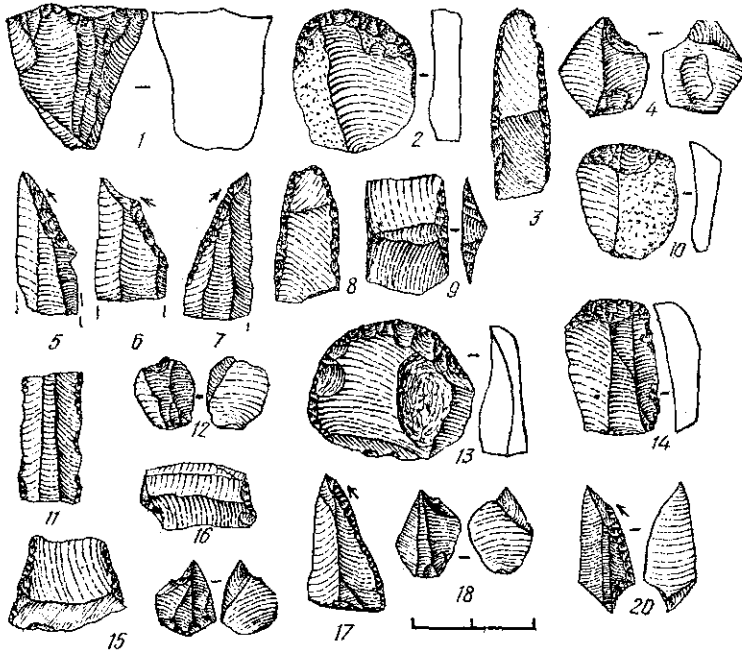


Рис. 6. Знахідки крем'яних виробів на побережжі оз. Хорма на Житомирщині:

1—4 — Корма 1; 5—12 — Корма 16; 13—17 — Корма 7; 18—20 — Корма 8.

різцевим сколом, 11 мікрорізців, трапецій, скребки, один зламаний трикутник тощо (рис. 6, 13—20). За складом крем'яних виробів стоянки Корма 1, 16, 4, 7, 8 відносяться до дніпро-прип'ятської мезолітичної культури.

Зовсім іншими матеріалами характеризуються дві інші з обстежених нами стоянок на побережжі торфовища Корма — Корма 1а, 26.

На стоянці Корма 1а нами закладено чотири шурфи розміром 2×1 м, де на глибині 0,3—0,5 м в темному ґрунтовому шарі і підґрунті бурого кольору виявлено культурний шар, насичений знахідками (від 12 до 40 предметів на кожен шурф). Всього тут зібрано 600 виробів з кременю і кераміки, в тому числі 22 черепки і 36 знарядь праці. Серед останніх — кінцеві скребки на відщеплах, кілька різців і нуклеусів, вістря з мікрорізцевим сколом. Кераміка за складом тіста поділяється на дві групи: з домішкою рослинних залишків і з піском в тісті. Три фрагменти першої групи орнаментовані відбитками гребінця, прокресленими лініями або вдавленнями. Пам'ятка відноситься до волинського варіанту дніпро-донецької культури.

Стоянка Корма 26 знаходиться на самому кінці мису пісків, частково перекритих торфом. Знахідки, близько 100 екз., зібрані нами у викиді меліоративної канами, на відстані 20—25 м. Серед них найбільший інтерес становлять три траншеєподібні сокири, виготовлені з уламків кременю за допомогою двобічної оббивки. Лезо без слідів підправки (рис. 7, 1, 3). Крім

того, тут знайдено 11 грубих досить великих пластин, скребок на відщепі, свердло (рис. 7, 2, 4) і відщепи.

В цілому комплекс має відщепово-макролітичний характер, що не властиво для розглянутих вище місцезнаходжень цього району.

Таким чином, серед описаних вище місцезнаходжень можна виділити мезолітичні і неолітичні стоянки. Перші відносяться як до ранніх періодів мезоліту, так і до заключних його етапів. В центральних районах Волині

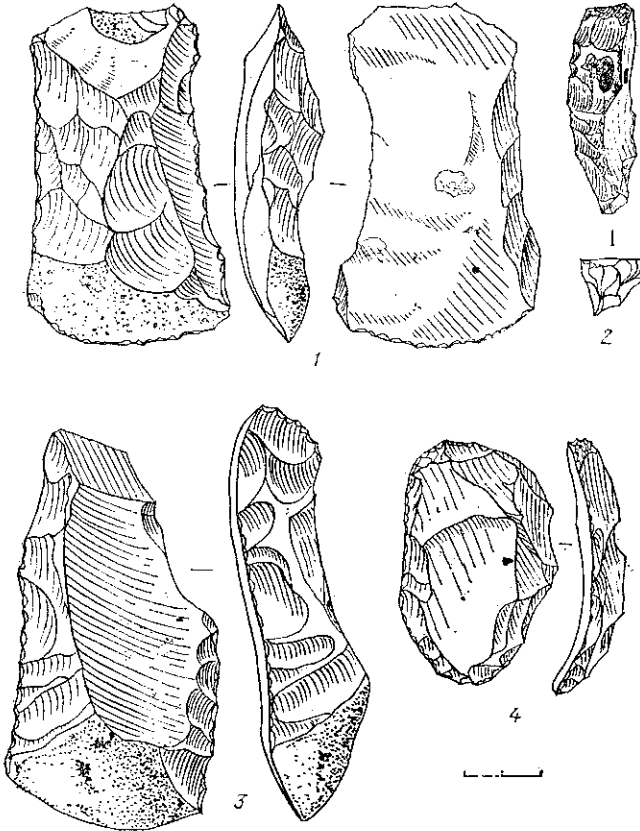


Рис. 7. Макролітичні вироби (1—4) із стоянки Корма 26 Житомирської обл.

досить добре представлені, зокрема, стоянки типу Нобеля — Короста, що в цілому є південно-східним варіантом великого регіону аренгсбурзько-свідерсько-кундських культур Європи. Датуються вони раннім мезолітом України (IX—VIII тисячоліття до н. е.). Для пам'яток цього типу (Черськ, Південна Гора, Голівка, Гораймівка — Кут, В. Мідськ — Гута, Осниця — Шепель II та ін.) властива наявність, як і для нобельських стоянок взагалі, косоплощадкових, часто човнуватих нуклеусів, розвинутих пластин, кінцевих скребків, переважно на пластинах, свідерських і постсвідерських вістер до стріл та поодиноких трапецій високої форми. В опрацьованих комплексах раннього мезоліту, однак відсутні макролітичні знаряддя, які в Нобелі представлено значною кількістю.

Відзначається деяка особливість в топографії нобельських стоянок і рівні залягання культурного шару. Переважна більшість локалізується на вищих ділянках борової тераси (6—8 м) над заплавою, звичайно на певній відстані від долини річки. Культурний шар цих стоянок, як правило, пов'язується з горизонтом підгрунта, представленого тут жовто-бурым піском (Шепель II, В. Мідськ — Гута).

Культурна належність більшості пізньомезолітичних пам'яток з'ясовується також досить добре. Серед них найбільше стоянок, що за складом крем'яних знахідок безперечно належать до дніпро-прип'ятської культури. Це група стоянок на торфовищі Корма 1, 1б, 4, 7, 8, а також Семки — Святина Гора і Маюничі — Гайок на р. Стир. Найближчі аналогії цим матеріалам слід шукати серед стоянок типу ДВС⁷ під Києвом, Червоним Рогом (Рудий о-в) на Тетереві⁸ тощо.

Для комплексів дніпро-прип'ятської культури розглядуваного району властиві наявність прямоплощадкових нуклеусів, значний відсоток пластин, кінцеві скребки на укорочених пластинах і відщеплах, серединні або кутові різці. Характерною ознакою цих стоянок є наявність косих вістер з мікрорізцевим сколом яніславецьких і донецьких. Зустрічаються вістря постевідерського типу, трапедії високі і середньовисокі.

Решта пізньомезолітичних пам'яток обстежених районів Волині відноситься до інших культурних типів мезолітичної культури. Серед них виділяються насамперед дві стоянки з виявленою відщепово-макролітичною індустрією — Корма 2б, Гадоличі, що прямих аналогій в мезоліті Волині поки що не мають. Важливо підкреслити, зокрема, виявлення стоянки з траншеєподібними сокирами на узбережжі Корма, що є єдиною для цього району взагалі. Важко щось певно сказати і про культурну належність таких стоянок, як Гораймівка — уроч. Кут, Старосілля тощо.

Результати вивчення матеріалів, виявлених в центральних районах Волині (Старохід, Стир, Горинь), мають важливе значення і для визначення характеру місцевої неолітичної культури, що досі була практично невідомою. За складом кераміки неолітичні стоянки цього району (Карасин в басейні Стоходу, Розничі, Новосілки, Мала Осниця — урочища Шепель і Кравцова Гора, Майдан-Липненський, Осова в басейні р. Стир та Цумань на р. Горині), безперечно, належать до дніпро-донецької культури. Свого часу Д. Я. Телегіним виділено пам'ятки Волині в окрему Києво-Волинську групу дніпро-донецької культури⁹, що, як тепер стає очевидним, включає два варіанти — прикиївський і волинський. Межа між ними проходить десь по басейні р. Тетерев. На цю різницю між дніпро-донецькими матеріалами Київського Подніпров'я і Волині звернув увагу С. А. Балакін.

Характерними рисами кераміки волинського варіанту дніпро-прип'ятської культури є відносно слабкий розвиток орнаменталізації та своєрідність в елементах візерунку. Так, наприклад, на стоянках Розничі, Новосілки, Мала Осниця — уроч. Шепель і Кравцова Гора зібрано по кілька десятків фрагментів неолітичної кераміки на кожній, але орнаментованих серед них одиниці або зовсім відсутні. Ступінь нанесення орнаменту на поверхню неолітичного посуду в Київському Подніпров'ї незрівняно вищий.

Серед елементів орнаменту на кераміці обстеженого району Волині кількісно перше місце займає прокреслена лінія та відбитки відступаючої палички, значно рідше зустрічаються тут відбитки дрібнозубчастого гребінця. Підтрикутно-скорописні наколи, що мали значне поширення на Київщині, не зустрічаються. Деякою своєрідністю характеризується на Волині і оздоблення краю горщиків, де під вінцями наносились заглибини здебільшого неправильних (підтрикутних) обрисів; крім ямок під зрізом є також і наскрізні проколи. В цілому неолітична кераміка центральних районів Волині знаходить найближчу аналогію в матеріалах Мостви на р. Ужї¹⁰.

Крем'яні вироби з неолітичних стоянок Волині мають в цілому пізньомезолітичний характер. В комплексах помітно зменшується лише кіль-

⁷ Телегін Д. Я. Мезолітические стоянки в окрестностях Киева.— КСИИМК, 1956, 65.

⁸ Залізняк Л. Л. Рудоостровська мезолітична культура.— Археологія, 1978, 25.

⁹ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968, с. 91.

¹⁰ Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р.— АП УРСР, 1952, 4.

кість косих вістер із різцевим сколом та дещо зростає рівень відщепової заготовки при виготовленні знарядь.

Не дивлячись на досить значну фрагментарність неолітичних матеріалів з району наших розкопок, можна простежити риси двох періодів у розвитку місцевого неоліту — раніший і пізніший. Переважна більшість названих вище стоянок відноситься до раннього періоду, який характеризується крихкою керамікою з домішкою трави в тісті, орнаментованою прокресленими лініями і відбитками гребінця (Карасин, Розничі, М. Осниця — уроч. Шепель І тощо). Але на окремих місцезнаходженнях, як, наприклад, на стоянці в уроч. Кравцова Гора поблизу М. Осниця, характер кераміки дещо інший. Серед орнаментальних елементів основна роль належить відбиткам відступаючої палички. Ця кераміка знаходить прямі аналогії серед матеріалів Мостви і гирла Гнилоп'яті¹¹ і, очевидно, повинна датуватись пізнішими етапами місцевого неоліту.

Отже, проведені авторами археологічні дослідження в басейнах середньої течії Стоходу, Стиру і Горині та біля торфовища Корма, безперечно, значно поповнюють картину мезо-неолітичних пам'яток Волині і вносять новий штрих в розуміння культури цієї епохи.

Г. В. ОХРИМЕНКО,
Д. Я. ТЕЛЕГІН

Новые памятники мезолита и неолита Волини

Резюме

В 1975—1979 гг. авторами проведено обследование более 20 стоянок эпохи мезолита— неолита в бассейнах рек Стоход, Стырь, Горынь, а также на побережье оз. Корма Житомирской обл. Полученные данные имеют важное значение для понимания типов мезолитических памятников Волини и определения характера местной неолитической культуры.

На этой территории хорошо представлены памятники типа Нобель, Черск — Пивденна Гора, Головка, Гораймовка — Кут, Б. Мидск — Гута (рис. 1, 1—11, 4, 8—12, 5, 7—13), которые являются юго-восточной периферией большой свидеро-кундской области с наконечниками на пластинах.

В позднем мезолите здесь развивались памятники днепро-припятской культуры — Корма 1, 16, 4, 7, 8, Семки — Сватина Гора, Маюничи, Гайок и др. (рис. 3, 8—15, 22—24; 6, 1—20), а также обнаружены своеобразные стоянки с макролитически-отщеповым материалом — Гадолычи, Корма 26 (рис. 7, 1—4).

По составу керамики неолитические стоянки Волины — Карасин на Стоходе, Разнючи, Новоселки, Малая Осниця, Майдан-Липиенский, Осова в бассейне р. Стырь и Цумань на р. Горыни (рис. 2, 1—12; 3, 16—20, 4, 13—20; 5, 1—6, 14—16) — принадлежат к Киево-Волыньскому варианту днепро-донецкой культуры. Большинство этих стоянок, судя по составу находок, относится к раннему периоду днепро-донецкой культуры, а на отдельных пунктах (М. Осниця) представлены поздненеолитические материалы.

В. М. ЗУБАР,
С. Г. РИЖОВ

Розкопки західного некрополя Херсонеса

Влітку 1975 р. херсонеським загінном Середньодніпровської експедиції Інституту археології АН УРСР проведено невеликі роботи поблизу протейхізми 19-ї куртини, а також обміряні поховальні споруди, відкриті К. К. Косцюшко-Валюжиничем біля заміського храму у дореволюційний період. Одним з головних завдань було уточнення топографії могильника міста, вивчення нерозкопаних ділянок некрополя, а також перевірка даних геофізичної розвідки, проведеної за західними оборонними стінами Херсонесу¹.

¹¹ Неприна В. І. Неолітичне поселення в гирлі р. Гнилоп'яті.— Археологія, 1970, т. 24.

¹ Зубарь В. М., Рижов С. Г. Раскопки некрополя Херсонеса.— АО 1975 г. М., 1976, с. 327—328.